

ד תשובה

פרשת בלק, תשע"ו, מספר 1178

האם משמעות "ברכות" בלעם היא לגנאי או לשבח?

מנחם ברק

זרה. "וַיֵּשֶׁב יִשְׂרָאֵל בְּשֵׁטִים" (שם כה:א) – מפרש "אור החיים": "במקום שהיו מטיילים בו חוץ למחניהם ושם נמצאו בנות מואב". משמע שעל פי עצת בלעם הקימו המואבים לאורך הטיילת ב"שטים" מקומות בילוי שמשכו במיוחד את הגברים מעם ישראל. שם הם פגשו את בנות מואב ומדין שפיתו אותם להשתכר ולהשתחוו ל"בעל פעור" כתנאי לקיום יחסים עמון. הידרדרות העם לעבודה זרה הייתה בלתי נמנעת. ראוי להדגיש כי החטא העיקרי של העם היה הפיתוי לעבודה זרה, ולא דווקא היחסים עם בנות מואב ומדין, ועל כך ניתן להם העונש הכבד. ההוכחה לכך היא שבמלחמת מדין הותר לעם לשבות נשים בתולות (במ' לא:יח). יתרה מזאת, בתקופת ההתנחלות בימי יהושע, כאשר שבטי גד ראובן וחצי המנשה עברו לנחלתם בעבר הירדן המזרחי והקימו לעצמם מזבח ממזרח לירדן, שאר העם ראה בכך מעין פריקת עול דתית ואמר: "מִה־הַמַּעַל הַזֶּה אֲשֶׁר מַעַלְתֶּם בַּאֲלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְשׁוֹב הַיּוֹם מֵאַחֲרַי ה'... הַמַּעַטְלָנוּ אֶתְעוֹן פְּעוֹר אֲשֶׁר לֹא־הִטְהַרְנוּ מִמֶּנּוּ עַד הַיּוֹם הַזֶּה?" (יה' כב:ז).

מכאן שבתודעה הקולקטיבית ובזיכרון הלאומי נצרב האירוע שבפרשתנו, גם בחלוף שלושים שנה(!), כמעשה חמור של עבודה זרה, ולא כחטא של קשר עם נשים נכריות – "הכול הולך אחר החיתום", כנזכר לעיל.

התשובה לסוגיה ב': לאור הנ"ל נראה שמנהיגי השבטים וראשי המטות לא נקטו פעולות הסברה ומניעה. ראשית, הם לא היו בעלי ידע וניסיון קודם כיצד יש לנהוג במגע עם השכנים הגויים. סביר לומר כי פרשת "מעשה דינה" (ו' יתצא דינה... לראות בבנות האֶרֶץ) [בר' לד:א] נשכחה מהם. סיבה שנייה היא שהמנהיגים עצמם לא הוזהרו על ידי משה, ומשה עצמו גם לא צפה, כנראה, את האפשרות לאירוע החמור. בהתייחס לפסוק: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל־מֹשֶׁה קַח אֶת־פְּלִי־רְאִשֵׁי הָעָם וְהוֹקֵעַ אוֹתָם לֵה' נֶגֶד הַשָּׁמַיִם" (שם כה:ד), מפרש התלמוד (שם לה ע"א): "אם העם חטאו, ראשי העם מה חטאו?... אמר לו הקב"ה למשה: חלק להם בתי דינין... כדי שישוב חרון אף מישראל". משמע שמנהיגי השבטים היו פאסיביים. וכן בתלמוד הירושלמי (סנהדרין פרק י הלכה ב [גב ע"א] והשוו מדרש ספרי פרשת בלק):

"הכול הולך אחר החיתום" (ברכות יב ע"א). כלל זה מוכר בתלמוד ומתייחס במקורו לדיני תפילה וברכות, אך הוא עבר "אימוץ" והורחב עם הזמן על ידי חכמי ההלכה והקבלה לתחומים נוספים¹.

משמעות הכלל הזה היא שמעשה או מאורע הבא בסיום רצף מסוים, קובע את התוצאה הסופית ומטביע את חותמו, והוא שנצרב בזיכרון ובתודעה. לאור כלל זה נברר להלן את אירועי פרשתנו, ואם אכן "הכול הולך אחר החיתום"; האם בסוף העיון נמצא תשובה לשאלה שבכותרת: האם משמעות "ברכות" בלעם היא לגנאי או לשבח?

רצף האירועים בפרשה נחלק לשני עניינים: האחד בתחילה: "ברכות" בלעם "מִהִטְבוֹ אֶהְיֶה יַעֲקֹב" (במ' כד:ה) – 95 פסוקים, והשני בסיום: "וַיִּצְמַד יִשְׂרָאֵל לְבַעַל פְּעוֹר" (שם כה:ג) – 9 פסוקים בלבד! והתוצאה הסופית של האירוע הזה: "וַיְהִי הַמִּתִּים בַּמִּגְפָּה אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אָלֶף!" (שם ט). כדי להבין מה קרה כאן, נתמקד במספר סוגיות שעולות מתוך תשעת הפסוקים החותמים את הפרשה:

(א) מה היה הגורם לפריקת העול של העם וההידרדרות הערכית ערב כניסתם לארץ?

(ב) כיצד פעלו או לא פעלו מנהיגי העם, נשיאי השבטים וראשי המטות, למניעת האירוע ולאחריו?

(ג) היחס למעשהו של פינחס (שבט לוי) נגד שבט שמעון (רצח נשיא השבט!) לשעתו ולדורות.

התשובה לשאלה הראשונה נמצאת בתלמוד הירושלמי (סנהדרין נא ע"ב, והשוו בבלי סנהדרין קו ע"א ובמדרש "ספרי במדבר" [מזוהה עם רשב"י]): "מה עשו, בנו להן קנקלין מבית הישימון ועד הר השלג והושיבו שם נשים... את הזקניה מבחוץ ואת הנערה מבפנים, והיו ישראל אוכלין ושותין, והיה אחד מהם יוצא לטייל בשוק", וכך נגררו למעשי זימה ועבודה

* מנחם ברק, סטודנט תואר שני בביה"ס לחינוך במגמת "הלכה, מדע וחינוך".

¹ הרב יעקב עדס, בספרו "דברי יעקב", מביא מספר דוגמאות: כגון, הטור (או"ח תרס"ד) על יום הושענא-רבא - יום חיתום הדין - שמרבים בתפילות לזכות בדין אחר חתימת יו"כ; משנ"ב לעניין הלכות נעילה ביו"כ וכן הרב יוסף חיים מבגדד זצ"ל בספרו "בן איש חי" על חג השבועות כחיתום ספירת העומר. הרב עדס אכן מתייחס להרחבה הזו: "והנה לשון זה דהכל הולך אחר החיתום, נזכר בגמ' בברכות לעניין אחר ויתכן כי לקחו הטור והבן איש חי הלשון משם אף שהוא באמת עניין אחר".

² ר' חיים בן עטר (1696-1743) נקרא על שם חיבורו "אור החיים", ספר פרשנות על התנ"ך. השנה יחול יום פטירתו ביום ששי ט"ו בתמוז.

כ-30 שנה, בתקופת ההתנחלות בימי יהושע. בוויכוח שבין השבטים על הקמת המזבח, כמתואר לעיל, קיבל פינחס את תוארו ומעמדו הציבורי: "פינחס הכהן":

"וַיִּשְׁמַע פִּינְחָס הַכֹּהֵן וַנְּשִׂאֵי הָעֵדָה וַרְאֵשֵׁי אֲלֹפֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר אִתּוֹ אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבְּרוּ בְּנִי־רְאוּבֵן וּבְנֵי־גָד וּבְנֵי מְנַשֶּׁה" (יה' כב:ל).

כמו כן, על פי המדרש, רק צאצאיו זכו לשמש כוהנים גדולים בבית ראשון (ספרי במדבר בלק):

לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום, מלמד שעמדו ממנו בבנין ראשון כוהנים גדולים, ובשביל שהיו מוכרים אותו בדמים התחילו שנותיהם מתקצרות.

אין בידינו עדות כי פינחס שימש ככהן גדול במשכן בימי יהושע. מסופר רק שהתיישב באחוזתו "גבעת פינחס" בשבט אפרים (יה' כד:לג).

לעומת זאת לא שפר גורלו של שבט שמעון. הוא נחל מדרום ליהודה וברבות הימים כנראה נבלע בתוכו. במדבר איבד שבט שמעון רבים מבניו (רוב ההרוגים מקרב ה-24 אלף שנהרגו במעשה המדיינים היו משבט שמעון. כך עולה מהשוואת המפקדים בספר במדבר). אך לא רק זאת; בפרידתו של משה רבנו מהעם, נפקד שבט שמעון ממסכת הברכות של משה (בפרשת "וזאת הברכה"). מעשה הקיפוח הזה הפריע מאד לרמב"ן, בניגוד לרש"י שקשר זאת לפרשתנו, ולכן חשף בפנינו את האמת על מה שקרה בפרשתנו במעשה המדיינים. וזה לשונו על פי מדרש רבה (בפירושו לדברים לג:ז):

וחלילה שימנע משה מלברך את שמעון ולא ימחה שבט מישראל שכבר כלו כל הנצמדים לבעל פעור, ולמה לא יברכם?! והנה כולם עשו העגל וחטאו במרגלים ונתכפר להם וברכם. והנה ראיתי במדרש רבה: שש משפחות נחסרו על הזנות בעצת בלעם, ומנה משפחה אחת לשמעון וחמישה לבני בנימין. ולדעתם בנימין חטא יותר משמעון באותו החטא, והוא בכלל הברכה!?

בהמשך הדברים הוא מציע הסבר חדשני, ללא תימוכין, הקשור למספר השבטים שהיו בחושן. ליוסף רשמו שני שבטים, ושמעון נבחר בגורל שלא יוזכר בחושן. לטעמי ההסבר נראה דחוק, והטענה נגד משה בגין מניעת ברכה משבט שמעון נשארת במלוא תוקפה, אלא אם נקבל את פירוש רש"י לדברים לג:ז:

"ומפני מה לא ייחד לו ברכה בפני עצמו, שהיה בלבו עליו על מה שעשה בשטים, כן כתוב באגדת תהלים".

לענ"ד, גישת הרמב"ן נראית יותר באשר הוא מתנגד להטיל, כביכול, דופי באדון הנביאים מרע"ה.

לסיכום, לאור הכלל שבפתיח: "הכול הולך אחר החיתום" – נוכל לטעון כי סמיכות הפרשיות בין ברכותיו של בלעם הרשע למאורע הקשה שבחתימת הפרשה באה ללמד על קטרוג שהביא להידרדרות המוסרית של העם והשפעתו לדורות. נוכל אולי ללמוד לקח לדורות להיזהר מדברי שבח וברכה של גויים, שאם לא כן סמיכות זו למה לי?

והמה בוכים פתח אהל מועד. נענה פינחס באותה שעה ואמר: אין אדם כאן שיהרוג וייהרג. היכן הם האריות?! גור אריה יהודה, דן גור אריה, בנימין זאב יטרף. התחיל צוות, כיוון שראה שהיו הכול שותקים עמד מתוך סנהדרין שלו ולקח ואת הרומח.

הנה כי כן, להנהגה הייתה רשלנות תורמת למכשלת העם והידרדרותו המוסרית החמורה, וכך נגרמה הטרגדיה הלאומית. עם זאת, ראוי לציין כי ההנהגה הודתה באחריות למאורע, אף כי כעבור דור, בימי יהושע, באמרם:

"הַמַּעֲטָלָנוּ אֶתְעוֹן פְּעוֹר אֲשֶׁר לֹא־הִטְהַרְנוּ מִמֶּנּוּ עַד הַיּוֹם הַזֶּה" (שם כב:ז).

כל זאת אירע פחות משנה לפני כניסתם לארץ. בטרם שסיים העם את תקופת העונש הכבד על חטא המרגלים, הוא ספג מכה נוספת של הריגת 24 אלף מבניו, והריגת נשיא בפרהסיה ביד פינחס. אותו פינחס עתיד היה להתמנות למנהיג הרוחני של הדור לקראת הכניסה לארץ. ועל רקע דברים אלה, מתחזק הצורך לבירור סוגיה ג' שהעלינו לעיל: היחס בין פינחס ומעשהו לשבט שמעון.

על מעשה פינחס, רצח נשיא שבט שמעון, לא נרחיב כאן. הרב יהודה זולדן³ כבר דן בכך במאמרו באכסניה זו בשנת תשס"ד. לענייננו כאן ראוי להביא מתוך המאמר את עמדתם ופסיקתם של הרב שאול ישראלי זצ"ל והרב "מ חרל"פ ע"ה באשר למעשהו של פינחס. מצד ההלכה הצרופה התחייב פינחס מיתה מדין רוצח. ואכן משתמע מהתלמוד שהמעשה לא קיבל הכשר מלא מחז"ל: "פינחס שלא ברצון חכמים. אמר רבי יודה בר פזי שביקשו לנדותו" (ירושלמי סנהדרין מח ע"ב). ראוי אם כן להתבונן מחדש ביחס לפינחס מצד אחד,⁴ ולשבט שמעון מצד שני, במיוחד לאור השתלשלות הדורות במשפחת פינחס הכוהן מול שבט שמעון.

למעשה, פינחס הוא כוהן פגום, שהרי אימו הייתה נכריה מבנות יתרו (לדעת רוב הפרשנים על הפסוק "וְאֶלְעָזָר בְּרֵאֵהוֹן לְקַחְלוֹ מִבְּנוֹת פּוּטִיָּאל לוֹ לְאִשָּׁה וַתֵּלֶד לוֹ אֶת־פִּינְחָס" [שמ' ו:כה]). הוא אינו זוכה למלוא הזכויות (רמב"ם הל' איסורי ביאה פרק יט הלכה ו), על אף שמצד אביו הוא בגדר כוהן. כך על פי הגישה ההלכתית המקובלת בנושא.⁵

לאור זאת יש מקום לטעון כי מעשהו של פינחס בעייתי מבחינה מוסרית. וכך גם משמע מהסוגיה בירושלמי (סנהדרין מח ע"ב). ואכן, פינחס זכה לרהביליטציה מצד העם רק בדור מאוחר יותר, כעבור

³ דף שבועי לפרשת פינחס, תשס"ד (מס' 556).

⁴ [הערת עורך: יש בסיס מוצק לראייה שונה, המוצאת יחס חיובי יותר אל פינחס בספר במדבר ובספרות חז"ל, וניתן לחלוק על כמה מטיעוניו של הכותב. אולם הכותב ביקש להציג ניתוח שונה, והוא ישמח אם יתעורר דיון בעקבות דבריו].

⁵ על הקושי בהגדרות אלו, ובדואליות הגישה לייחוס האישי בהלכה, כתב בהרחבה אשר כהן, יהודים לא יהודים, ירושלים תשס"ו, עמ' 76-78.

תגובה למאמרו של מנחם ברק

הקנאות הופכת לחרב פיפיות. כיצד? תכונה אופיינית לקנאות היא פריצת גבולות. מימוש האידיאל העליון מתקשה להכיל גבולות והגבלות. אך תכונה זו פועלת הן לטוב והן למוטב. אצל שמעון התפרצה נטייה זו בכיוון שלילי, ולכן התרופה הייתה שלא להבליט אותו, כביכול "לא לתת לו במה". לכן לא נזכר שמעון בברכת משה, ורש"י מסביר (דב' לג:ז) שסיפחו ליהודה, ובמקום אחר הוא אומר על הפסוק: "אַחֲלֶקֶם בְּיַעֲקֹב" (בר' מט:ז), שפיזר אותם בישראל כמלמדי תינוקות.

בניגוד לשמעון, לוי מקנא לשם שמים, כמסופר בפרשת "כי תשא". אמנם גם בזה צריך להיזהר, ונדב ואביהוא הפריזו על המידה.

על כל פנים, בחטא הפעור הגיע המתח בין שתי הגישות לשיא. גם זמרי וגם פינחס שוברים גבולות. ברם, נשיא שמעון שובר לצד השלילי, וברוב חוצפתו הוא אומר למשה: "...אם תאמר אסורה, בת יתרו מי התירה לך?" (סנהדרין פב ע"א). כנגד קנאות זו קם פינחס ופורץ גבולות לצד החיובי. ואכן, פינחס נשאר לדורות כדמות מופת לקנאות חיובית, כמפורש בתורה (במ' כה:יא-יג), ואף יש האומרים שפינחס הוא אליהו (ראו רש"י בבא מציעא קיד ע"ב).

לסיום, יש להעיר על כמה דברים של המחבר. המחבר מביא את הירושלמי שאומר: "ביקשו לנדותו", אך לא הביא את המשך: "אילולא שקפצה עליו רוח הקודש ואמרה 'וְהִיְתָה לוֹ וְלִזְרְעוֹ אַחֲרָיו בְּרִית כְּהֵנָּה עוֹלָם'". הוא כותב שפינחס היה כוהן פגום, ורק בניו שימשו ככהנים. אבל התורה (שם) אומרת: "לוֹ וְלִזְרְעוֹ אַחֲרָיו בְּרִית כְּהֵנָּה עוֹלָם", וכן מבואר בגמרא כפי שמובא ברש"י שם. ומקרא מפורש יש בפרשת "מטות" (לא:ו) האומר בעניין מלחמת מדין: "וַיִּשְׁלַח... אֹתָם וְאֶת־פִּינְחָס", ורש"י מפרש:

מגיד שהיה פינחס שקול כנגד כולם. ומפני מה הלך פינחס ולא הלך אלעזר? אמר הקדוש ברוך הוא: מי שהתחיל במצוה, שהרג כזבי בת צור, יגמור. דבר אחר: שהלך לנקום נקמת יוסף אבי אמו... ומנין שהיתה אמו של פנחס משל יוסף? שנאמר (שמ' ו:כה) מבנות פוטיאל, מזרע יתרו שפיטם עגלים לעבודה זרה ומזרע יוסף שפטפט ביצרו. דבר אחר: שהיה משוח מלחמה.

אגב, כאן יש גם תשובה לטענתו של המחבר בדבר ייחוסו של פינחס, שכביכול הייתה אמו גיורת. גם בעניין שמות השבטים שעל החושן לא דייק (ראו רמב"ן לשמות כח:ל). המחבר רומז לביקורת של הרמב"ן על פירוש רש"י שמטיל דופי, כביכול, בהנהגתו של משה, שהשמיט את שמעון בברכתו "שהיה בלבו עליו על מה שעשה בשטים". לא נראה לי שרש"י אכן הטיל דופי במשה, והרמב"ן חלק עליו מטעם אחר.

ד"ר איתמר ורהפטיג

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

בדף השבועי לפרשת "בלק" (1178) פורסם מאמר המואץ פגמים במעשהו של פינחס, וכבר העורך, בהערותו שם "מזמין" תגובה, והרי היא לפני הקוראים.

שאלת הקנאות נידונה ארוכות בפורומים שונים על החיוב והשלילה שבה. אעלה כאן נקודת מבט פחות ידועה, על רקע מעשי קנאות קודמים ומאוחרים.

שורש הקנאות מתחיל במעשה דינה, ובשורש יש לחפש את פשר המשך המעשים. לפי הפשט אין הבדל בין שמעון ללוי במעשה הקנאות, אבל הנצי"ב מבחין בין לוי שכוונתו הייתה יותר לשם שמים, לבין שמעון שהשיקול האישי-משפחתי היה אצלו דומיננטי יותר. וזו לשון "העמק דבר" לבר' לד:כה:

שני בני יעקב שמעון ולוי. תיבת "שני" מיותר, ובנדב ואביהוא כתיב ויקחו בני אהרן נדב וגו', ובא ללמדנו דאע"ג שנתאחדו בכעס גדול להחריב עיר ומלוואה, וגם התאחדו להביא עצמם לידי סכנה עצומה, מ"מ היו שנים... היינו ששונים היו בדעת המבעיר את האש הזה; אחד בא בדעת אנושי המקנא לכבוד בית אביו, המביא לאש כזה והוא אש זרה כידוע, ואחד בא בדעת קנאת ה' בלי שום פניה ורצון היא אש שלהבת יה, ומ"מ מאש כזה ג"כ יש להיזהר הרבה לכוון המקום והזמן, ובלא זה היא מקלקלת הרבה, ויעקב אבינו פירש בתוכחתו שתי הדעות שהיה בזה, ולא הסכים גם לאש המעולה כאשר יבואר בפ' ויחי.

לאמור, הקנאות ניצבת על חבל דק. כאשר הכוונה טהורה, הקנאות מביאה לקידוש השם, וכאשר אינה נעשית בכוונה טהורה היא עלולה לגרום למצב הפוך, לחילול השם.

הבדל זה בא לידי ביטוי בדמויות של שמעון ולוי. לוי הוא השבט שנבחר לעבודת הקודש; בחירה שמשולבת מרצון גבוה ומבחירת האדם, שילוב של סגולה ובחירה. נפתח בסגולה של שבט לוי; מהם כוהנים ומהם לויים. במעשה קורח משה אומר: "בִּקֶּר וַיֵּדַע ה' אֶת־אֲשֶׁר־לוֹ" (טז:ה), ורש"י מפרש על פי המדרש: "גבולות חלק הקב"ה בעולמו, יכולים אתם להפוך בוקר לערב? כן תוכלו לבטל את זה, שנאמר 'וַיְהִי־עָרֵב וַיְהִי־בֹקֵר... וַיִּבְדֵּל, כֵּן וַיִּבְדֵּל אֶהְרֹן לְהַקְדִּישׁוּ'".

על הפסוק "קָרָא־שְׁמוֹ לְוִי" (בר' כט:לד), אומר רש"י על פי המדרש: "ויש מדרש אגדה באלה הדברים רבה ששלח הקדוש ברוך הוא גבריאלי והביאו לפניו וקרא לו שם זה ונתן לו עשרים וארבע מתנות כהונה, ועל שם שלוהו במתנות קראו לו". נראה שעל יסוד מדרש זה אומר הרמב"ם (הלכות ע"ז א, ג):

ויעקב אבינו למד בניו כולם והבדיל לוי ומינהו ראש והושיבו בישיבה ללמד דרך השם ולשמור מצות אברהם, וצוה את בניו שלא יפסיקו מבני לוי ממונה אחר ממונה כדי שלא תשכח הלמוד.

אמנם לוי זכה גם בכוח מעשיו, כפי שהתורה אומרת בפרשת מעשה העגל, ולכן החליף את הבכורות, וזכה במתנות כהונה ולוויה. וכך כותב הרמב"ם (שם):

עד שארכו הימים לישראל במצרים וחזרו ללמוד מעשיהו ולעבוד כוכבים כמותן חוץ משבט לוי שעמד במצות אבות, ומעולם לא עבד שבט לוי עבודת כוכבים.

לכן גם אפשר להבין כי מי שקרוב לקודש, רגיש יותר לכל פגיעה בקודש, ולכן גם קנאי יותר לחילול הקודש. בניגוד ללוי, שמעון הוא החוטא העיקרי במעשה פעור, ונשיאו משמש דוגמה לשמצה. כאן

* תגובה אחת מבין התגובות שהתקבלו במערכת.